

az utraquista egyházhoz tartozott, de csupán a 18. lábjegyzetben utalja az olvasót a „Huszita elemek a Proti-Alchoranu-ban” fejezethez, ahol a főszövegben magyarázza meg, hogy mit is kell értenünk pontosan az utraquista egyház alatt. A korszak kutatói számára lehet, hogy ez nyilvánvaló, de sokkal szerencsésebb lett volna a kifejezés első előfordulásakor lábjegyzetben megmagyarázni, hiszen a kötet a történelem iránt érdeklődő nem szakmai közönség figyelmére is számot tarthat. A másik szintén a lábjegyzetekhez köthető probléma, hogy az elemzés során a szerző a hivatkozásokban mindig az eredeti cseh nyelvű munkák *locusait* adja meg. Ez önmagában természetesen nem baj, de olvasóbarátabb lett volna, hogy ha mellette zárójelben a kötetben található fordítások oldalszámait is odaírta volna a szerző vagy a szerkesztő.

A bevezető tanulmányt követően érkezünk a második, *Válogatott szövegek* címet viselő szerkezeti egységhez (73–234), vagyis a *Proti Alchoranu* (75–113) és az *Antialkorán* (115–234) fontosabb részeinek fordításához. A cseh szövegek fordítását a bevezető tanulmány szerzője, Kovács Eszter, valamint Boros Attila készítette. A fordításokról általánosságban elmondható, hogy gördülékenyek, világosak és könnyen olvashatók. Több fordító esetén gyakran előfordulhat, hogy a szöveg stílusán érződik, hogy nem egy ember készítette, de itt az esetleges különbségeket nagyon jól sikerült elsimítani, ami nyilvánvalóan a fordítók mellett a lektorok munkáját is dicséri.

Mindkét forráshoz gazdag és pontos hivatkozási apparátus tartozik, amelyben nem csak a bibliai és Korán-idézetek pontos helyei vannak megjelölve, hanem olykor hosszabb művelődéstörténeti információkat is tartalmaznak, ezzel pedig komoly segítséget nyújtanak az olvasónak a szövegek pontos megértéséhez. Különösen helyes eljárás, hogy a jegyzetek készítője, Kovács Eszter a szerzők tévedéseire is minden alkalommal felhívja a figyelmet.

Egy jó fordítás elkészítése mindig nehéz feladat, főleg, ha ilyen nagymennyiségű szöveget kell átültetni magyarra. A válogatás elve teljes mértékben elfogadható, mindazonáltal az amúgy kiváló kötet értékét is nagymértékben

növelte volna, ha legalább Dvorský munkájának teljes magyar fordítása belekerül volna a kiadványba.

Még néhány mondatban szólnom kell a könyv fizikai megjelenéséről. Szemmel látható, hogy tartalom mellett a készítők erre is különös gondot fordítottak. A tördelésre nem lehet panasz, a szép papírra nyomott szöveget igen kellemes olvasni. De mindezen felül különösen szépek az eredeti művekből átvett fámetszetek, amelyeknek fontos szerepük van, hiszen Kovács Eszter tanulmányában nagy hangsúlyt kapnak az egyes ábrázolások elemzései.

Összefoglalva az mondhatom, hogy Kovács Eszter köteté formailag és tartalmilag egyaránt igényes munka. Nemcsak a korszakkal foglalkozó történészeknek, hanem a téma iránt érdeklődő nem szakmabeli olvasóknak is ajánlom. E minőségi munka fényében pedig a kutatási program tervezett következő kötetekre is pozitív várakozással tekinthetünk.

SZEBELÉDI ZSOLT

Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, hrsg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok, Alte Drucke 1495–1800, Bd. I. A–O, Bd. II. P–Z, bearbeitet von Attila Verók, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn, 40/1–2). 1235 p.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek és a Hallében található Franckesche Stiftungen könyvtára a kora újkorral foglalkozó magyar művelődés-, irodalom- és könyvtörténészek számára sok vonatkozásban meghatározó. Ebbe a két intézménybe – amely könyvmúzeum és nemzetközi kutatóközpont is egyben – évtizedek óta úgy özönlenek a hazai kutatók, mint ahogyan a régi századok peregrinusai látogatták a németországi egyetemeket. Wolfenbüttel esetében ez már a 20. század 70-es, 80-a éveiben elkezdődött, Halle iránt pedig az utóbbi két évtizedben növekedett meg igazán a magyar szakemberek érdeklődése. A gazdag forrásanyag,

a szinte hiánytalanul meglévő szakkönyvek és adatbázisok, a nemzetközi tudományos konferenciák, szemináriumok, workshopok etc. ideális kutatóhelylyé teszik mindkét várost. Mindkét kutatóközpont ugyanannak a tudós igazgatónak köszönheti létét. Paul Raabe 1968 és 1992 között a wolfenbütteli hercegi könyvtárat, majd Németország újraegyesítése után az egykori NDK-ban teljesen lepusztult Franckesche Stiftungon épületegyüttesét fejlesztette tudományos és kulturális centrummá. Wolfenbütteli működése során az MTA Irodalomtudományi Intézetével kötött együttműködési szerződést, amelynek keretében megtörténhetett az ottani barokk állományban található hungarica dokumentumok feltárása Németh S. Katalin munkájának köszönhetően. Az ő háromkötetes katalógusa mára már a német és magyar kutatók és könyvtárosok nélkülözhetetlen segédkönyve (*Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720 – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720, Katalog...*, Bd. I–III., München, Saur, 1993).

S ugyanezt célozta a többi közt a Franckesche Stiftungen és az Országos Széchényi Könyvtár között 2000-ben kötött megállapodás is: felkutatni, feldolgozni majd publikálni a August Hermann Francke által 1698-ban alapított árvaház könyvtárából kinőtt Franckesche Stiftungen 1800 előtti hungaricáit. A vállalkozás annak a *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle* elnevezésű sorozatnak a keretében valósult meg, amelyet a hallei könyvtár igazgatónöje: Brigitte Klosterberg és a MTA Könyvtár és Információs Központ igazgatója, Monok István szerkeszt. Először a *Történeti portrék* katalógusa jelent meg, Verók Attila és Róza György munkája (Halle, Tübingen, 2003 [Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, 7]). Ezt követte a térképek és látképek repertórium a Pásztai László és Verók Attila szerkesztésében (Halle, 2009 [Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 22]). A magyar vonatkozású kéziratokat Csepregi Zoltán gyűjtötte egybe. Kétkötetes katalógusa itthon jelent meg az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban (Bp., 2015, 39/1–2).

Az összes hallei repertórium a lehető leghasznosabb módszerrel, autopszia alapján készült. Így, könyvről könyvre nézte át Verók Attila a 110.000 darabból álló régi állományt is, és kereste ki belőlük a magyar vonatkozásúakat. E gyűjtőmunka során alakította ki azt a szempontrendszert, amely segítségével a feltárt adatokat rendszerezni tudta. 15 hungarica-csoportot (Gattung) különített el. Természetesen megmaradt a hagyományos négy alapkategória, azaz 1. a részben vagy egészben magyar nyelvű; 2. a történelmi Magyarország területén kinyomtatott; 3. a részben vagy egészben magyarországi szerző által létrehozott, külföldön idegen nyelven megjelent és a 4. a tartalmi hungaricum.

A személyi hungaricumokat Verók továbbfinomította, és a szerzők mellett külön csoportba sorolta azokat a műveket, amelyek megjelenítésében magyarországi személy szerepet játszott mint nyomdász vagy kiadó vagy az előszó vagy az utószó szerzője. Elkülönítette az önállóan megjelentetett disszertációk és disputációk műfajcsoportot is, amelyek megvédésekor az elnök vagy a vizsgázó magyarországi származású volt. A gyűjteményes kiadásokban megjelent hungarica disszertációk és disputációk újabb csoportot alkotnak. Ehhez hasonlóan külön kategóriába tartoznak azok a művek, amelyekben magyarországi szerző(k) művét/műveit is közreadták.

A tartalmi hungaricumok esetében szétválasztotta azokat a műveket, amelyek kifejezetten Magyarországról szólnak, és erre címük is utal, azoktól, amelyek magyar vonatkozása csak a kiadványból derül ki. A magyar vonatkozású portrékat, térképeket és képeket tartalmazó nyomtatványok leírása is külön csoportot képez a hallei hungarica sorozat korábban megjelent ilyen tárgyú kötetekinek a kiegészítéseként. Külön kategóriába tartoznak a magyarországi személynéknél szóló ajánlással megjelent művek, és azok, amelyekben magyar vonatkozású könyvek recenziói jelentek meg. A feltárás kiterjedt a magyar vonatkozású kézírásos bejegyzésekre és a magyarországi könyvtulajdonosokra is. E szempontok érvényesítésével további két hungarica kategóriával egészül ki e rendszer. A ki-

adványok szellemi létrehozói mellett a hazai nyomdászokra is tekintettel volt. E csoportba kerültek a Halléban fellelhető, történelmi Magyarországon készült nyomtatványok mellett azok a művek, amelyeket külföldön magyarországi nyomdászok nyomtattak. Ilyen Tótfalusi Kis Miklós amszterdami *Újtestamentum* kiadása (1687, H 392) ugyanúgy, mint Jacob Lucius Transylvanus helmstedti nyomdász több kiadványa (H 134, H 144 etc).

Természetesen ugyanaz a nyomtatvány több hungarica csoportba is beletartozhat. Ezekben az esetekben több kategóriának a száma szerepel a tételleírásban.

Az, hogy az összesen 3194 tételt közreadó katalógusban az egyes magyar vonatkozások milyen arányban vannak jelen, jól követhető a Műfajmutatóból (*Register der Gattungen*). Legszerényebb számban a részben vagy egészben magyar nyelvű művek vannak: 25. Számuk viszont megnövelhető még Szenci Molnár Albert *Grammaticájával* (H 2836) és *Szótraival* (H 2837, H 2839) vagy azzal a *Sprachmeisterrel* (Leipzig, 1748), amely a magyar nyelvű *Miatyánk* szövegét is tartalmazza (H 1184). A történelmi Magyarország és Erdély területén készült nyomtatványok száma meghaladja a félszázat. Az önállóan megjelent szerzői hungaricumok száma több mint félezer (525), hogyha összeadjuk a tényleges szerzőket, a közreműködőket és a vizsgákon professzorként vagy diákként részt vevő hungarusokat. Ezt a számot természetesen megnövelik azon művek, amelyekben csupán egy önálló egység szerzője hazai. Verók Attila mindig idézi az ide sorolt nyomtatványból a szerzők származási helyét, és pontosan megadja, hogy hol található meg írásuk a könyvben. Ilyen, hazai szerzőhöz köthető részhungaricum a mutató szerint 262 van Halléban. Ehhez hozzájön még 97 db nem önállóan megjelent disputáció, illetve disszertáció. Ez azt jelenti, hogy 359 más műben rejtőzködő alkotást sikerült az autopszia módszerrel feltárni, amelynek szerzője hungarus. Ez nagyon jelentős szám. 1711-ig a Szabó Károly által a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetében (Bp., 1896–1898) leírt szerzői hungaricumok kiegészítései között Dörnyei Sándor és Szálka

Irma sok hasonlót leírt (*Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1–5, Bp., 1990–1996), ám a XVIII. századi szerzői hungaricumok esetében még csak az önálló művek bibliográfiája jelent meg (*Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század*, I, 1712–1760, II, 1761–1800, szerk. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária, Bp., 2005–2007). A jövő feladata, hogy a hazai szerzőktől külföldön, idegen nyelven 1712 után nyomtatásban megjelent részművek bibliográfiája is elkészüljön. Verók Attila kutatásai e leendő bibliográfiai számbavétel számára igen jelentős kiindulásul szolgálnak.

Nem meglepő, hogy a Franckesche Stiftung gyűjteményében legnagyobb számban tartalmi hungaricumok találhatóak. Azon kiadványok száma, ahol ez a címből is kiderül, majdnem eléri a fél ezret (487). Ennek jóval több mint háromszorosa (1692) ugyanakkor azoknak a műveknek a száma, amelyeknek csak a tartalmából derül ez ki. A feltárás két témát külön is kitüntet a tartalmi hungaricumok közül: az egyik a magyarországi személyeknek ajánlott művek. Ez a csoport a hazai mecénatúra kutatás és a kiadástörténet szempontjából igen jelentős. Úgy véljük, hogy ha valaha elkezdődne a tartalmi hungaricumok bibliográfiai feltárása, ezzel a csoporttal kellene legelőször foglalkozni. Verók Attila jelen katalógusa 182 művet sorolt ebbe a csoportba. A másik, általa kiemelten kezelt magyar vonatkozás még a magyarországi szerzői műveinek vagy nem hungarus szerzők magyar vonatkozású műveinek a recenzióját tartalmazó művek csoportja. Ennek a kritériumnak összesen 200 kiadvány tesz eleget. Kiértékelésük könyvtörténeti szempontból igen érdekesnek ígérkezik.

Verók Attila a könyvek kézbevételekor a bennük lévő kézírásos bejegyzések hazai vonatkozásaira is figyelemmel volt. Felvett minden olyan kötetet, amelynek magyarországi tulajdonosa volt, vagy amelyben magyar vonatkozású bejegyzést talált. A kötetek hazai possessorai közül (összesen 154 ilyen van) kitűnik Martin Schmeizel, a hallei egyetem brassói származású professzora, akinek a könyvtárát és Halléban fennmaradt köteteit Verók már több alkalommal is bemutatta (vonatkozó tanulmányait válogat-

va ld. a bevezető tanulmány 42. jegyzetében!). Rajta kívül vannak még érdekes könyvtulajdonosok. A magát *Hungarusként* megjelölő *M. Christianus Günther* pl. olyan kolligátum birtokosa lett 1701-ben, amelyben több mint két tucat 1550 előtti reformációs nyomtatványt – köztük Luther Márton műveit kötötték egybe (bejegyzését ld. a H 1485. sz. tételben). Néha *album amicorum*nak használták könyvüket. Johannes Honterus, a brassói reformátor leszámazottja pl. Johannes Mathesius német nyelvű Luther életrajzába (Nürnberg, 1570. H 1911) íratott be barátaival 1717–1718-ban. Kár, hogy e katalógusban nincsen külön possessormutató, és a terjedelmes névmutatóban sem történik rájuk utalás. A két kötetes katalógusban a névmutató mellett a címekben szereplő helynevek, a kiadók és nyomdászok, a nyomdahelyek és a hungarica csoportok mutatója, továbbá kronológiai áttekintés is van.

A tételek a szokott adatokat tartalmazzák. Csupán Németh S. Katalin említett wolffenbütteli katalógusára és a hallei Egyetemi Könyvtárban őrzött *Bibliotheca Nationis Hungariae* 1755-ben összeírt katalógusára (hrsg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn, Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 2005) történik utalás a leírásokban. A tartalmi hungaricumok nagy száma indokolta tette volna az Apponyi Sándor katalógusára (*Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I–IV, München, 1903–1927) való hivatkozást is. Bibliográfiai hivatkozás sem a magyar sem a német nemzeti bibliográfiára nincsen. Ezt a szerző azzal indokolja, hogy a magyar nemzeti bibliográfia elektronikusan könnyen hozzáférhető a <http://mnb.oszk.hu> honlapon. Csakhogy ezt a hozzáférést szolgáltatója, az Arcanum 2015 novemberre óta megszüntette. Ez a sajnálatos tény is azt bizonyítja, hogy a legmegbízhatóbb publikálási mód még mindig a nyomtatott forma. Ennek ellenére a magunk részéről alig várjuk, hogy ez a most ismertett grandiózus katalógus a Franckesche Stiftungen hungarica állományát feltáró sorozat eddigi kötetekhez hasonlóan mielőbb megjelenjen a világhálón.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Karl F. Stock, Quintessenz der internationalen Exlibris-Literatur, Bibliographien und Nachschlagewerke für Forscher und Sammler / Quintessence of the international Bookplate Literature, Bibliographies and Reference Works for Researchers and Collectors, Band I–III, Graz, Verlag der Technischen Universität, 2017. 1418 p.

Új, háromkötetes ex libris bibliográfia jelent meg 2017-ben Grazban, mely – ahogy a címe is jelzi – a nemzetközi ex libris szakirodalom leg-átfogóbb összefoglalása, esszenciája, többnyelvű bibliográfiái kézikönyv az ex libris kutatók és gyűjtők számára. A könyvbe az osztrák ex libris társaság, az Österreichische Exlibris-Gesellschaft (ÖEG) nemzetközi éves találkozóján volt alkalmam betekintést nyerni 2017. szeptember 22-én Unterkirchbachban.

A szerző, az osztrák Dr. Karl F. Stock (1937–) könyvtáros, 1974–1997 között a grazi Műszaki Egyetem Könyvtárának igazgatója, jelenleg nyugdíjas. Mintegy 50 éve foglalkozik intenzíven az ex libris világával mind teoretikusan, mind gyakorlati módon. Ez ideig számos szakirodalmi munkát jelentetett meg, pl. *Steirische Exlibris gestern und heute* (2010); *Vorarlberger Exlibris: Künstler und Eigner* (2011) stb. Személyi és tematikus bibliográfiái közül több az ex libris témakörében íródott, pl. 2004-ben az osztrák ex libris bibliográfiája (*Österreichische Exlibris-Bibliographie 1881–2003*), mely az 1881–2003 közötti évekből szerepeltet tételeket. Stock a szakírás, gyűjtés mellett kiállításokat szervez és maga is foglalkozik ex libris készítéssel.

Az általa életre hívott, interneten elérhető *Datenbank der Internationalen Exlibris-literatur* (A nemzetközi ex libris irodalom adatára, bibli.kfstock.at) jelenleg kb. 64.000 tételt tartalmaz az 1834-től napjainkig tartó ex libris életről, benne a monográfiák, cikkek bibliográfiai adatai mellett az ex libris művészek és tulajdonosok leírása is megtalálható. Pillanatnyilag több mint 30.000 művész adataira lehelünk az online katalógusban. A tételek legalább évente egyszer, szükség szerint gyakrabban frissítésre, bővítésre kerülnek. Az adatbank szolgáltatója a Computer Service.